

VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 30 de setembre i 1 i 2 d'octubre de 2016)

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

**MENORCA
TALAIÒTICA**

Candidata Patrimoni Mundial

MENORCA
RESERVA DE BIOSFERA

EDITA:

Consell Insular de Menorca
Secció d'Arqueologia del Col·legi
Oficial de Doctors i Llicenciats en
Filosofia i Lletres i en Ciències de
les Illes Balears

ISBN:

978-84-947-942-0-9

DIPÒSIT LEGAL

ME - 762/2017

VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

Maó, 30 de setembre i 1 i 2 d'octubre del 2016

[Coordinació Monserrat Anglada Fontestad, Mateu Riera Rullan, Antonia Martínez Ortega

464 p. 21 x 21 cm. ISBN 978-84-947942-0-9

1. Arqueologia - Menorca - Congressos

902 (460.32)

SUMARI

LA NAVETA DES CALÓ DE BETLEM (ARTÀ): UNA NOVA ESTRUCTURA D'HABITACIÓ DE L'EDAT DEL BRONZE DE MALLORCA	15	RESULTATS PRELIMINARS DEL PROJECTE D'INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL JACIMENT DE SES TALAIES DE CAN JORDI (SANTANYÍ).....	95
Alejandro Valenzuela, Josep Antoni Alcover		Montserrat Anglada, Nicolau Escanilla, Beatriu Palomar, Damià Ramis	
LA COVA DEL CAMP DEL BISBE (SENCELLES). DADES PRELIMINARS DE LES INTERVENCIIONS 2013-2015.....	21	ES ROSSELLS: RESULTATS PRELIMINARS DEL PRIMER PROJECTE TRIENNAL.....	105
Lua Valenzuela, Beatriu Palomar, Nicolau Escanilla, Francisca Cardona i Llorenç Oliver		Francisco Bergues, Rafel Font, Alejandra Galmés, Celia González, Cristoph Rinne, Javier Rivas, Bartomeu Salvà, Paloma Salvador	
BOTONS AMB PERFORACIÓ EN “V” A LA COVA DEL CAMP DEL BISBE (SENCELLES, MALLORCA).....	29	LES TASQUES ARQUEOLÒGIQUES D'AMICS DEL MUSEU DE MENORCA A L'ÀREA SUD-EST DE TORRE D'EN GALMÉS (ALAIOR-MENORCA).....	115
Nicolau Escanilla, Beatriu Palomar, Lua Valenzuela		Martí Carbonell, Borja Corral, Francesc Isbert, Carmen Lara, Cecilia Ligeró, Ester Marcos, Joaquin Pons, Carlos de Salort	
ARQUITECTURA Y TERRITORIO DE LAS NAVETAS FUNERARIAS DE MENORCA.....	39	RESULTATS DE LES INTERVENCIIONS REALITZADES A LES HABITACIONS ADOSSADES AL TALAIOT QUADRAT DE S'HOSPITALET VELL, MANACOR.....	125
José Simón Gornés Hachero		Magdalena Salas Burguera, Damià Ramis Bernad	
ELS MATERIALS TALAIÒTICS DE LA COL·LECCIÓ VIVES ESCUDERO. LES EXCAVACIONS DE TIRANT I BINIDONAIRE.....	49	APLICACIONS DE SINTAXI ESPACIAL EN ESPAIS DOMÈSTICS BALEARIS EN EL MARC DEL PROJECTE MODULAR.....	133
Octavio Pons Machado		Octavio Torres Gomariz	
INDUSTRIA ÓSEA DE LA NECRÓPOLIS DE SON PELLISSER; EL “TAP” EN LA ARQUEOLOGÍA MALLORQUINA.....	57	RESULTATS PRELIMINARS DE LES EXCAVACIONS AL RECINTE DE TAULA DE SA CUDIA CREMADA	139
Mercedes Alvarez Jurado-Figueroa, Agustín Fernández Martínez		Montserrat Anglada, Cristina Bravo, Irene Riudavets	
ELS ENTERRAMENTS EN CALÇ DE SA COVA DE NA PRIOR (BARRANC DE BINIGAUS, MENORCA).....	65	UN INTENTO DE ANALIZAR LA DISTRIBUCIÓN ESPACIAL DE LOS ARTEFACTOS EN LAS TAULAS DE MENORCA.....	147
Mark Van Strydonck, Guy De Mulder, Montserrat Anglada, Laurent Fontaine		Guy De Mulder, Ann-Sophie De Witte	
XARXES VISUALS I CONNECTIVITAT DURANT L'EDAT DEL FERRO A MALLORCA. EL CAS DE LA PENÍNSULA DE CALVIÀ.....	75	MENORCA ENTRE CARTAGO Y ROMA: AVANCE DE LA EXCAVACIÓN DEL PROYECTO MODULAR EN EL POBLADO TALAYÓTICO DE SON CATLAR (CIUTADELLA).....	153
Alejandra Galmés Alba, Manuel Calvo Trias (Universitat de les Illes Balears)		Fernando Prados, Helena Jiménez, María José León, Andrés M. Adroher, Joan de Nicolás, José J. Martínez	
ESTRUCTURES INÈDITES AL SECTOR NORD DE LA NECRÓPOLIS DE SON REAL, SOLUCIONS DE PRESERVACIÓ DEL CONJUNT MONUMENTAL I AMENACES	85		
Jordi Hernández-Gasch, Bernat Burgaya Martínez, Francisca Cardona Lopez, Margalida Munar Grimalt			

CONTEXTOS CERÁMICOS EN TORRELLAFUDA (CIUTADELLA, MENORCA). ANÁLISIS DE MATERIAL DE SUPERFICIE.....	161	ENTERRAMIENTOS ALREDEDOR DE LA BASÍLICA DE SANISERA (MENORCA). ESTUDIO ANTROPOLÓGICO Y DE LOS RITUALES FUNERARIOS.....	241
Helena Jiménez, Andrés M. Adroher, Joan de Nicolás, Fernando Prados, José J. Martínez		Llorenç Alapont, Lisa Monetti	
AVANCE EN LA INVESTIGACIÓN DEL MUNDO FUNERARIO POSTALAYÓTICO MENORQUÍN EN EL MARCO DEL PROYECTO MODULAR: HIPOGEOS Y PROBLEMÁTICA DE ESTUDIO.....	173	APORTACIÓ A LA CRONOLOGIA DE LA POSSIBLE ESGLÈSIA O INSTAL·LACIÓ MONACAL ANTIGA DE L'ILLA D'EN COLOM, MAÓ.....	251
Sonia Carbonell Pastor		Joan C. De Nicolás Mascaró	
ENTERRAMENTS EN CISTA VORA LA MAR A SALAIRÓ, ES MERCADAL, UNA NOVA TIPOLOGIA DE JACIMENTS FUNERARIS DEL TALAÏÒTIC FINAL DE MENORCA.....	179	LA MAQBARA DE YABISA A TRAVÉS DE LA EXCAVACIÓN ARQUEOLÓGICA EN EL SOLAR DEL ANTIGUO EDIFICIO DE LOS SINDICATOS: CALLE BARTOMEU VICENTE RAMON, 33....	261
Joan C. De Nicolás Mascaró, Miquel A. Pons Carreras		Glenda Graziani, Juan José Marí Casanova, Almudena García-Rubio	
ELS NESÒNIMS D'EIVISSA A L' <i>ITINERARIUM MARITIMUM: INSULA DIANA LESBOS EBUSOS</i> (WESS. 510, 4).....	189	TAFONOMÍA FUNERARIA DE LA MAQBARA DE YABISA.....	269
Bartomeu Obrador Cursach		Almudena García-Rubio, Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani.	
NUEVOS APUNTES SOBRE EPIGRAFÍA ANFÓRICA HISPÁNICA Y AFRICANA DE LA MENORCA ROMANA.....	195	L'ALQUERIA ISLÀMICA DE CAS SELLERÀS (ES MONESTIR, LA MOLA, FORMENTERA). LES DADES D'UNA ACTUACIÓ PREVENTIVA.....	275
Piero Berni Millet, Joan C. De Nicolás Mascaró, Élise Marliere, Josep Torres Costa		Ricard Marlasca Martín, María José Escandell Torres, Josep M ^a López Gari	
LA IMPORTACIÓN DE ÁNFORAS EN EL YACIMIENTO DE SON FERRANDELL OLEZA.....	207	PRIMERES DADES SOBRE LA CERÀMICA ANDALUSINA DEL PUIG DE SA MORISCA (SANTA PONÇA, MALLORCA)....	285
Guy De Mulder		Alejandro Ramos Benito	
<i>SES LLUMETES</i> : EXCAVACIÓN ARQUEOLÓGICA SUBACUÁTICA DE UNA NAVE ROMANA DEL S. I D.C. EN LA PLAYA DE PORTO CRISTO.....	217	ESTUDI TIPOLÒGIC I ARQUEOMÈTRIC D'UNA SAFA SINGULAR RECUPERADA A LA TORRE III DEL PUIG DE SA MORISCA (SANTA PONÇA, MALLORCA).....	293
Sebastià Munar, Carlos de Juan, Albert Martín, Javier Rodríguez		Alejandro Ramos Benito, Daniel Albero Santacreu, José C. Carvajal López	
ESTUDI DELS MATERIALS CERÀMICS D'ÈPOCA ANTIGA TROBATS A PORTOCRISTO (MANACOR – MALLORCA), DURANT LA CAMPANYA DE PROSPECCIONS I SONDEJOS SUBAQUÀTICS DE 2012.....	225	ANÀLISI PETROLÒGICA PRELIMINAR DE LA CERÀMICA ISLÀMICA DEL PUIG DE SA MORISCA (CALVIÀ, MALLORCA).....	301
Mateu Riera Rullan, Sebastià Munar Llabrés, Albert Martín Menéndez		Daniel Albero Santacreu, Guillem Mateu Vicens, José Cristóbal Carvajal López	
REINTERPRETACIÓN DEL EDIFICIO 11 DE SANISERA (SANITJA, MENORCA). ¿ES UNA BASÍLICA?.....	237	LA REHABILITACIÓ DEL CONVENT DE SANT DIEGO O PATI DE SA LLUNA (ALAIOR, MENORCA): UN LLARG PROCÉS DE RECUPERACIÓ DE PATRIMONI HISTÒRIC.....	311
José Miguel Rosselló Esteve		Antoni Ferrer, Joana M. Gual, Martí Carbonell, Rafel Mus, Bernardí Seguí	

REIVINDICACIÓ DE LOS ANTIGUOS GRABADOS DE LOS HIPOGEOS PREHISTORICOS DE MENORCA (II): LOS GRABADOS NÁUTICOS Y LOS “SAGRADOS”.....	319	LA REDESCOBERTA DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DEL MUNICIPI DE MURO (MALLORCA): RECERCA, RESTAURACIÓ I DIFUSIÓ SOCIAL DE L'ASSENTAMENT DE L'EDAT DEL FERRO DE SON SERRA.....	401
Joan C. De Nicolás Mascaró, Vicente Ibáñez Orts, Pere Arnau Fernández, Mónica Zubillaga		Margalida Rivas Llompart, Jordi Hernández-Gasch, Antoni Puig Palerm, Bernat Burgaya Martínez, Margalida Munar Grimalt	
LA COL·LECCIÓ UL·LDEMOLINS D'OBJECTES ARQUEOLÒGICS DE SA CUDIA CREMADA, MAÓ, UNA O MÉS NECRÒPOLIS AL JACIMENT?	329	COVES FORN? NOVES REFLEXIONS ENTORN AL RITU DE LA CALÇA A MALLORCA.....	411
Joan C. De Nicolás Mascaró		Jaume Deyà Miró	
L'ABOCADOR ROMÀ I MEDIEVAL DE SA MURADETA-ES PLA DE SANT JOAN, INDICADOR DE LA VIDA DOMÈSTICA DE IAMO, CIUTADELLA, PART I: L'ÈPOCA ROMANA I VÀNDALA (SEGLES I-VI).....	339	DESENVOLUPAMENTS DEL LLENGUATGE LÚDIC EN LA DIDÀCTICA DELS PROCESSOS CULTURALS: EL CAS DE LA PREHISTÒRIA RECENT A LES ILLES BALEARS.....	421
Joan C. De Nicolás Mascaró		Maite Noguera Tugores	
RESULTADOS PRELIMINARES DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA PARA LA AMPLIACIÓN DE LA CARRETERA C733 EIVISSA-SANT JOAN.....	351	LA RUTA ARQUEOLÒGICA SENCELLES-COSTITX. UN EXEMPLE DE COL·LABORACIÓ INTERMUNICIPAL PER A LA RECERCA I LA SOCIALITZACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC.....	425
Jesús Martín Alonso, María Lourdes López Martínez		Francisca Cardona, Marc Ferré, Sebastià Munar, Beatriz Palomar, Lua Valenzuela	
INTERVENCIONES ARQUEOLÓGICAS EN LA FORTIFICACIÓN RENACENTISTA DE DALT VILA (EIVISSA).....	359	NOVES TASQUES DE CONSOLIDACIÓ I RESTAURACIÓ AL POBLAT DE CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA, ILLES BALEARS). LES CAMPANYES DE 2015-2016.....	433
Anna Artina		Margalida Munar, Bernat Burgaya, Edgard Camarós, Marian Cueto, Luis Teira, Pau Sureda	
DE LA PREHISTÒRIA A LA HISTÒRIA: CANVI I CONTINUÏTAT EN ELS HÀBITS ALIMENTARIS DELS HABITANTS DE LES ILLES BALEARS A PARTIR DELS ESTUDIS DE ¹⁴ C I ISÒTOPS ESTABLES ($\Delta^{13}\text{C}$ I $\Delta^{15}\text{N}$).....	369	LA CARTA ARQUEOLÒGICA SUBACUÀTICA DE FORMENTERA (2015-2019).....	441
Mark Van Strydonck, Mathieu Boudin, Damià Ramis		Enrique Aragón, Sebastià Munar, Javier Rodríguez	
PROYECTO D'ACTUACIÓ ARQUEOLÒGICA DE LA COVA DEL MOLÍ D'EN GASPAR DE SES CASES NOVES DE SINEU: CAMPANYA DE 2015. APROXIMACIÓN A LA ESTRUCTURA DEL POBLAMIENTO DE ÉPOCA ROMANA, TARDOANTIGUA Y MEDIEVAL ISLÁMICA DEL TÉRMINO MUNICIPAL DE SINEU (MALLORCA). APUNTES METODOLÓGICOS.....	379	EL DERELICTE DE CALA SANTANYÍ. PRIMERS RESULTATS DE LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA SUBAQUÀTICA DE JULIOL 2015.....	449
Julio M. Román Punzón, María José Rivas Antequera, Bartomeu Vallori Márquez, Mateu Riera Rullan		Enric Colom Mendoza, Aurora Rivera Hernández, Andrea Torres Ferrer	
ESTAT ACTUAL DE LA RECERCA SOBRE MOLES I MOLERES DE L'ILLA DE MALLORCA	389	ELS PLANS DE GESTIÓ DEL PATRIMONI HISTÒRIC A LES ILLES BALEARS.....	457
Joaquim Sánchez Navarro		M. Cristina Rita	

LA COL·LECCIÓ ULLDEMOLINS D'OBJECTES ARQUEOLÒGICS DE SA CUDIA CREMADA, MAÓ, UNA O MÉS NECRÒPOLIS AL JACIMENT?¹

Joan C. De Nicolás Mascaró
(IME, CEFYP)

INTRODUCCIÓ

El 1950 el cònsol alemany a Menorca Waldemar Fenn publicava el primer objecte de la col·lecció Ulldemolins Martorell, la gerreta ibèrica amb esgrafiats pseudoepigràfic. Fenn era ben conegut en els ambients culturals menorquins de la primera meitat del segle passat per les seves habilitats com a escultor i per la seva afecció a l'arqueologia illenca, que el va dur a mantenir una magnífica relació amb les persones que s'ocupaven de manera més directa d'aquest afer, com Francesc Hernández Sanz o Joan Flaquer i Fàbregues, i col·laborà activament en el projecte encapçalat per Margaret A. Murray, de Cambridge, que els anys trenta feia possible les excavacions de la taula i altres instal·lacions de Trepucó i de sa Torreta de Tramuntana. Anys després també es publicaren dibuixos de la mateixa gerreta i fotografies de diverses llànties de la col·lecció (Serra *et al.* 1977, fig. 31 i 43; De Nicolás, 1983, 218 i 254).

La publicació de Fenn de la gerreta ibèrica, tan interessant com enigmàtica, motivà el nostre interès en veure l'objecte a la col·lecció Ulldemolins Martorell, dipositada llavors a una vitrina de les cases senyorials de sa Cudia Cremada, vora el nucli urbà de Maó, on per sorpresa nostra vàrem descobrir tot un conjunt ben interessant d'objectes. La visita i el descobriment va tenir lloc a principi dels anys setanta i es va fer amb dos amics i col·laboradors, Miquel Llambies Carreras i Carles Coll Pons, a qui es dedica aquest treball quaranta anys més tard. Ambdós amics eren col·laboradors de Josep Mascaró Pasarius i de mi mateix en les recerques i caminades per l'illa per tal de localitzar nous jaciments arqueològics i redactar els catàlegs pertinents. Al jardí noucentista de sa Cudia Cremada, casat de senyor dissenyat per Francesc Femenias i Fàbrega (1870-1938) i construït entre 1915 i 1918, vora el qual hi ha un curiós talaiot amb una pe-

tita cambra interna on s'havia instal·lat una imatge mariana. Davant la casa hi havia un bon conjunt de molons agrupats formant una mena de banc, i alguns morters picats en penya viva, que ja feien palesa l'existència d'un assentament talaiòtic proper, el poblat de sa Cudia Cremada, en el qual es veien almenys dos talaiots i els possibles fonaments d'un santuari, a més d'altres estructures de més difícil determinació. La taula és actualment objecte de recerca, com s'ha vist en una altra comunicació presentada en aquestes Jornades i a l'excursió feta en finalitzar-la, i com que és un projecte important tothom n'espera molt.

GOT DE FONS ALT (fig. 1.4)

La mostra de menorquinitat més directa a la col·lecció Ulldemolins és sens dubte el vas de fons alt, l'únic element que no és d'importació si exceptuem els objectes lítics del jardí. Com en els altres elements el seu bon estat de conservació i la seva integritat fan pensar en una troballa dins d'una cova o hipogeu o, en qualsevol cas, en un ambient funerari o dipòsit sacre d'un entorn religiós. És d'una mida més aviat modesta: alçada aproximadament d'uns 90 mm i diàmetre màxim uns 100 mm, entre les habituals en aquest tipus de got, on hi ha una gran variabilitat; també la seva forma troncocònica, mugrons diametral, anell basal marcat i fons alt, així com l'esquema ornamental amb un cartell rectangular vertical entre els mugrons conformant una mena de frontal amb quatre registres verticals de trets oblics i paral·lels que semblen dues raspes de peix o estilitzades espigues de cereals, respon a una mena d'estàndard geomètric i probablement simbòlic en aquest tipus de vasos, que sovint s'han considerat de tipus ritual, idea amb la qual també coincidim. Cartailhac, Vives Escudero, Colominas i Martínez Santaolalla ja es van fixar en aquests vasos tan abundants i hi van aportar algunes dades d'interès i la

¹ En record de Miquel Llambies Carreras i Carles Coll Pons

presumpció del seu valor ritual, que s'ha mantingut a les monografies que ja fa trenta anys presentaven l'estat de la qüestió (Prados Torreira, 1983 i Sastre Moll, 1985), adoptant la idea ja presentada per Colominas el 1926 de la semblança d'aquests vasos amb els anomenats "peveters en forma de cap femení", freqüents a tota l'àrea mediterrània central i occidental en ambients religiosos vinculats amb el món púnic, però també, en menor grau, funeraris i domèstics, com és el cas dels menorquins vasos de fons alt d'ençà el segle IV aC i fins el canvi d'era. Tant els vasos hel·lenístics i púnics amb representació de Tinnit com als vasos de fons alt en cas d'haver funcionat com a peveters s'esperaria que presentessin traces de foc o de les resines cremades, quelcom que s'esdevé poc. Per això mateix es pot concloure que, en lloc de cremar resines o plantes aromàtiques, es destinaven habitualment a presentar ofrenes a les divinitats, probablement mostres de productes alimentaris (De Nicolás, Gornés i Gual, 2017, 177).

ÀMFORA GRECOITÀLICA DEL LLATZERET (fig. 1.5)

L'única àmfora d'aquest conjunt d'objectes es trobava al jardí de sa Cudia Cremada, en unes condicions de conservació gens recomanables. Estava gairebé sencera, ja que només hi faltava el piú. La forma d'aquest contenidor era prou explícita, es tractava d'una àmfora grecoitàlica evolucionada pròpia de principi i de la primera meitat del segle II aC que per les seves característiques formals, essent d'origen subaquàtic, es podia assegurar que provenia del derelictes de ses Lloses o del Llatzeret, a la boca del port de Maó. Aquest jaciment és conegut almenys des de principi del segle XX, quan ja s'extreien desenes d'àmfores totes molt semblants (Hernández Sanz, 1908, 130).

Un estudi més ampli d'aquest jaciment permeté veure que la càrrega principal estava formada per alguns centenars d'aquest tipus d'àmfores grecoitàliques amb tres capacitats diferents, de 27-28, 12 i 9 litres respectivament, juntament amb una petita representació d'àmfores també vinàries de l'Egeu, de Rodas, Cnidos i Cos, així com vaixel·la de taula campaniana A, unes mostres de ceràmica de cuina i de l'estructura i estris del vaixell mateix, i s'identificà la semblança

d'aquest derelictes, que el feia quasi bessó del més antic dels ensorrats vora l'illot del Grand Congloué, a prop de Marsella (De Nicolás, 1979). Sembla evident, doncs, que aquest vaixell de ses Lloses responia a l'evidència d'un mercant itàlic transportant directament la seva producció d'origen en el primer terç del segle II aC, moment en què el comerç del vi ebusità es mostra particularment actiu en l'entorn de les illes Balears, probablement per mor de la pressió cada cop més intensa del comerç itàlic al litoral de la península Ibèrica, com es demostra clarament per les proporcions de les importacions als jaciments ibèrics (Asensio, 2010, 27-28 i 31, fig. 5), enfront del domini ebusità que es palesa als jaciments terrestres tant de Mallorca com de Menorca (Juan, De Nicolás i Pons, 2004, gràfics 2 i 3).

GERRETA IBÈRICA AMB ESGRAFIAT PSEUDOEPÍGRÀFIC (fig. 1.6)

Fenn havia considerat la gerreta ibèrica de pasta grisa amb esgrafiats d'un gran interès, pensant que els seus signes reproduïen les constel·lacions del zodíac, ordenant el curs de l'any començant pel juliol, és a dir des del solstici d'estiu, situació que corresponia a una data aproximada de 2000 aC (Fenn, 1950, 79-80). Posteriorment M. Fernández-Miranda, que també va publicar el dibuix de la gerreta, va recórrer al professor Javier de Hoz per esbrinar el significat de l'esgrafiats de la gerra, que com a molt podia ser del segle IV aC. Aquest darrer va concloure que es tractava d'una decoració anepigràfica, probablement ocasionada com un intent d'imitar alguns signes coneguts, potser ibèrics (Fernández-Miranda, 1976, 278).

L'últim en tractar d'aquest interessant objecte ha estat el filòleg Víctor Sabaté-Vidal, que ens ha facilitat amablement la consulta del seu treball en premsa. Com el professor de Hoz considera que alguns dels signes s'inspiren en el repertori ibèric però la majoria són formes molt estranyes i no pertanyen a cap sistema d'escriptura, i afegeix que sembla un cas més de l'ús simbòlic de l'escriptura com a element decoratiu en ceràmica, potser per conferir-li un cert prestigi, fenomen que normalment rep el nom de pseudoescriptura i és prou típic al món ibèric, per bé que està força mal estudiat (Sabaté-Vidal, e. p.).

5 cms.

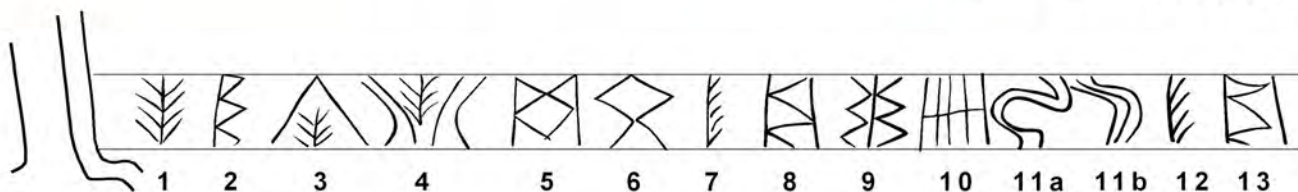

Figura 1. 1. Casat de senyor de sa Cudia Cremada, 1915-1918 (postal de Remigio Alejandre). 2. Miquel Llambies Carreras. 3. Carles Coll Pons. 4. Got de fons alt. 5. Àmfora grecoitàlica del derelict del Llatzeret. 6. Gerreta ibèrica de la costa catalana amb esgrafi. Fotografies i dibuixos de l'autor, excepte menció contrària.

LLÀNTIES DE TIPOLOGIA I CRONOLOGIA VARIADA

Potser són les llànties romanes el grup d'objectes més significatiu de la col·lecció Ulldemolins procedent probablement de sa Cudia Cremada i per això ens hi entretindrem amb una mica més de detall.

Ricci G (fig. 2.1). Pasta grisa clara i vernís negre una mica deteriorat. Bec en forma de cua d'oreneta i amb forat del ble gros i ovalat. Disc petit i amb motllura envoltat pel *margo*, que és decorat amb incisions radials. Cos de secció bitroncocònica i nansa que sembla de cinta, trencada. Base circular i còncaua que sembla decorada amb un motiu geomètric indefinit per l'erosió. 98 x 58 mm. Es considera que el tipus, una forma de transició entre les llànties hel·lenístiques i les primeres tardorepublicanes, fou produït al sud d'Itàlia i es data normalment entre final del segle II i la primera meitat de l'I aC. A Empúries és molt minoritari, només l'1,2 % del total de llànties republicanes (Arxé, 1982, 23, 58-59, núm. 108), però a Mallorca és un tipus freqüent a Pollentia, 13 exemplars sobretot a diversos nivells de l'anomenat carrer porticat, de la segona meitat del segle I aC (Barceló, 1969, 184-185; Palanques, 1992, 21-22, lám. I, 13-24).

Deneauve XIII (fig. 2.2). Dipòsit cilíndric amb apèndix lateral, disc còncau amb un gran orifici de càrrega i dos orificis petits de respiració prop del bec, on s'obre un forat prou gran per al ble amb restes de combustió que n'evidencien la utilització; fang groc, sense engalba visible. 87 x 56 mm. Aquesta llàntia, també anomenada Ricci H, s'ha documentat una mica per tota la Mediterrània en època tardorepublicana, però en nombre reduït, excepte a Cartago, on sembla que fou produïda imitant tipus hel·lenístics entre els anys finals del segle III i la caiguda de la ciutat el 146 (Deneauve, 1974, 45, 61 i làmina XXXI). Una llàntia semblant es va trobar a Torrellafuda, Ciutadella, possiblement procedent d'un enterrament, actualment al Museu Diocesà de Menorca (Philippe, 1969, 190-191, fig. 1.2). N'hi ha una entre els fons antics de Pollentia (Palanques, 1992, 21, lám. 1,8) i dos exemplars a la nau i al jaciment anomenat E de la Colònia de Sant Jordi, Ses Salines, Mallorca, que porten un segell circular a l'espai entre el bec i el disc còncau amb dues lletres púniques, làmed i tau, que representen l'abreviatura de la inscripció *LTNT*, "per a Tinnit", en la línia de les llànties de Cartago del mateix tipus marcades amb el signe de Tinnit i datades

en el segle II aC (Cerdà, 1980, 66, fig. 94 i 95).

Dressel 3 (fig. 2,3). 135 x 85 mm. Fang groguenc amb restes de vernís marronenc. Bec sencer en forma de cua d'oreneta amb tres cercles impresos vora el disc. Disc ample emmarcat per un solc i una petita motllura, decorat amb una corona en relleu tot envoltant el forat d'ompliment i orifici de respiració en el dret del bec. Forma del dipòsit troncocònica. A cada costat del dipòsit hi ha alerons laterals amb cercle central imprès i grups d'incisions a cada banda. Ansa sencera de cinta. Base circular i plana amb marca de cinc cercles impresos disposats en forma de creu. A Empúries n'hi ha una de semblant amb la mateixa marca (Arxé, 2008, 45, núm. 43). El tipus és caracteritzat per les aletes laterals, és de clara producció itàlica i es data a nombrosos jaciments d'Itàlia, el nord d'Àfrica i a diversos derelictes en el segle I aC, tant a la primera meitat com a la segona. A Empúries està representat en diverses variants i a Pollentia se'n coneix com a mínim un exemplar (Palanques, 1992).

Dressel 20 (fig. 2,4). Fragments d'una llàntia de disc, amb ansa perforada, part del cos però hi manca el disc i a la base signatura impresa "GABINI(A)". Pertanyen clarament a una llàntia del tipus Dressel 20 d'un ceramista amb *cognomen* Gabinianus o potser Gabinia, gentilici o si era dona, com s'ha suggerit, amb una gran producció entre finals del període flavi fins als anys centrals de la segona centúria, al centre d'Itàlia o a una sucursal de l'anterior a l'Àfrica Proconsular, on es localitzen una bona part d'aquestes llànties, devers unes 15 a Cartago (Deneauve, 1974, 89), en els seus tipus Va, V d i V g, encara que també abunden a diversos jaciments algerians com Oran, Tebessa o Tipassa (Bussière, 2000, 221), almenys una vintena, i també a la Mauritània Tingitana. No manquen a la península Ibèrica, particularment a la Bètica i a la Lusitània, a la vall de l'Ebre i la costa catalana, i arriben fins a Astorga.

Amb la de sa Cudia Cremada són nou les llànties amb signatura GABINIA documentades a Menorca, sis provinents d'un dipòsit de ceràmica, possiblement d'una necròpolis rural, de l'entorn del jaciment de Trebalúger, es Castell, de la col·lecció Martínez Santaolalla, a més d'una altra de la col·lecció Flaquer, de procedència menorquina indeterminada (Martínez Santaolalla, 1924, 187-188), i una més, també en col·lecció particular, trobada a una incineració de la necròpolis rural de Rafal des Capità, Ciutadella (De Nicolás, 1983, 276).

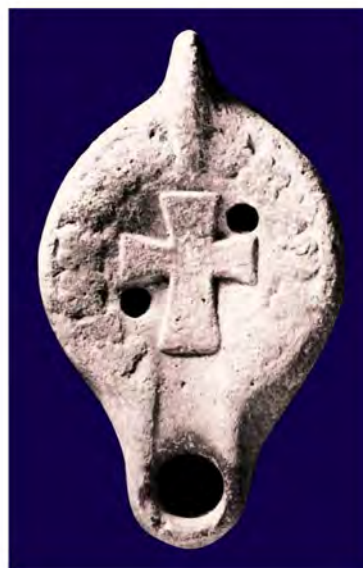

Figura. 2. Llànties romanes de la col·lecció (1: Ricci G, 2: Deneauve XIII, 3: Dressel 3, 4: Dressel 20 i Atlante X) i 6: lagí en sigil·lada africana.

Val a dir que gairebé la major part d'aquestes llànties són del tipus Dressel 20, que es data habitualment entre la meitat del segle I i la meitat del II dC. D'alguna manera sobta aquesta presència important a Menorca, quan entre les prop de 1.300 llànties publicades de la ciutat i les necròpolis de Pollentia no se n'ha documentat cap, ni tampoc en coneixem cap altra entre les publicades dels museus de Mallorca i d'Eivissa (Manera, 1978; Fernández i Manera, 1979; Palanques, 1992). També es pot afegir que aquesta signatura és ben coneguda a diverses localitats de Sardenya (Sotgiu, 1968, 62). Per tenir una idea de la difusió general dels productes d'aquest obrador itàlic i la sucursal o sucursals africanes basta dir que als vells registres del CIL hi ha 62 mencions a localitats italianes i 69 a diversos jaciments nord-africans, mentre que a la península Ibèrica se n'han publicades una vintena (Amaré, 1990, 156; Morillo, 1999, 294-295).

Atlante X tardana (fig. 2,5). La llàntia més tardana de la col·lecció Ulldemolins és una de les llànties nord-africanes amb simbologia cristiana que es pot incloure entre les varietats més tardanes del grup anomenat Atlante X, possiblement les que M. Bonifay defineix amb "decor estompé", el seu tipus 69, que es pot datar entre els moments finals del segle VI i la primera meitat del VII dC (Bonifay, 2004, 410, fig. 230). La decoració esfumada, producte probablement d'un motlle gastat o de segona o tercera generació, mostra elements característics tant de les produccions de la Tunísia central com d'altres de la Tunísia septentrional: creu llatina *pattée* i gemmada, tipus Barbera-Pietraggi 212, al centre del disc amb dos orificis de càrrega de combustible repartits entre els braços, i dues sèries de punxons en el *margo*, rosetes quadrifoliades del tipus Ennabli I-4, cinc més altres dos punxons no identificats per banda. La llàntia ha perdut gairebé tot el vernís ataronjat i mostra una superfície prou deteriorada, cosa que no impedeix identificar-ne la major part dels elements ornamentals. En el bec s'aprecien mostres evidents del foc que cremava el ble.

Lagí en clara A Pallarés 30 (fig. 2,6).

Imitació romana d'un lagí hel·lenístic de ceràmica sigil·lada clara nord-africana del tipus A amb cos bicònic de carena molt marcada, coll llarg i estret, boca circular amb

motllura sota el llavi i nansa entre el coll i l'espalla. Decoració en successives línies paral·leles de rodeta, que omplen gairebé tota la superfície del cos. Aquestes formes tancades de les sigil·lades africanes no estan gens estudiades i la seva difusió és ben escassa, de tal manera que les que s'han conservat als grans museus europeus i americans provenen del mercat d'antiguitats. Hayes, 1972, recull algunes variables als seus tipus 155-158, que prèviament havia documentat Pallarés amb el seu núm. 30 al Museu de Copenhaguen, que amb dubtes es daten a la primera meitat del segle II dC (Pallarés, 1960, 285-286).

ANELLS DIGITALS DE BRONZE (fig. 3)

Dos anells digitals juntament amb un grup de monedes romanes conformen els objectes metàl·lics de la col·lecció. Es tracta d'anells prou senzills i comuns entre els objectes d'ornament personal, que apareixen sovint en tots els ambients de l'antiguitat clàssica, als urbans i als rurals, als domèstics i també als funeraris.

Figura. 3. Els dos anells digitals Guiraud 4f i 5a.

El que s'ha conservat sencer, amb la tija circular sencera i uniforme, de secció corba a l'exterior i gairebé plana a la part interna, té un element ornamental en forma de plaqueta circular plana i del mateix metall. És un anell simple,

modest i econòmic que es pot incloure en el tipus 4f de la classificació d'Helène Guiraud en el seu estudi dels anells gal·loromans (Guiraud, 1989, 188, fig. 26 i 31). El nostre anell porta a la plaqueta ornamental un gravat difícil de reconèixer per mor de l'erosió. Presenta un disseny triangular fragmentari que podria ser el que resta de la representació d'un "signe de Tinnit", amb la qual cosa seria, potser, un anell púnic del segle IV o III aC, o qualsevol altra figuració de base geomètrica la significació de la qual se'n escapa. A qualsevol indret del món romà es pot trobar un anell com aquest i en un moment indeterminat de l'època republicana i de l'Alt o Baix Imperi. Segons l'estudi esmentat més amunt i en funció del nombre d'anells estudiats i datats als jaciments de la Gàl·lia i de la zona occidental de l'Imperi, els anells 4f són alguns dels més comuns entre final de la República i al llarg de tot l'Imperi, i particularment les varietats més senzilles i modestes com la que ens ocupa (Guiraud, 1989, 203, fig. 53).

El segon anell que ens toca comentar també és un anell comú i àmpliament difós en tot el món romà, tot i que com que pertany a la nombrosíssima sèrie dels *key-rings*, 'anells clau', no és un anell fàcil de portar, a causa de la seva funció utilitària per obrir petites tancadures de mobles senzills, caixes o urnes que no manquen mai en tota casta d'ambients. La forma 5a de Guiraud, la més comuna de la sèrie, fins al 55 % de tot el conjunt, a la qual pertany el nostre anell, es caracteritza per l'afegit a l'anell simple, que en aquest cas es presenta trencat, ja que manca més de la medietat del cercle, d'un apèndix lateral que dona suport en angle recte al bloc de les dents de la clau que permetien obrir la tancadura adient (Guiraud, 1989, 191, fig. 32-33 i 53). Tampoc és aquest model d'anell clau un bon element per datar contextos, ja que s'utilitza arreu del món romà i fins al final de l'Imperi.

COL·LECCIÓ NUMISMÀTICA

No cal entrar a descriure en aquest lloc cada una de les 13 monedes romanes de bronze que semblen procedents de la zona arqueològica de sa Cudia Cremada de la col·lecció Ulldemolins Martorell, tot i que es desconeix tota infor-

mació sobre les circumstàncies de la troballa o troballes de cada una de les peces. Serà suficient la imatge de conjunt que s'aporta i que inclou la classificació cronològica bàsica, que, com es veu, arrenca a mitjan segle I amb una de les emissions de Neró, segueix amb la representació més consistent, amb set sestercis o asos del segle II (Adrià, Antoni Pius i Luci Ver) i finalitza amb un modest grup de cinc sestercis de la primera meitat del segle III (Sever Alexandre, Gordià III i Filip I l'Àrab). Es pot afegir a títol de curiositat que a la primera campanya de les excavacions que desenvolupà el grup de recerca Sa Cudia Cremada Archaeology Field School al santuari del jaciment l'estiu del 2015 es va trobar fora de context un sesterci de Filip I l'Àrab, semblant al que aquí s'inclou, informació que agraïm als membres de l'equip esmentat.

PARAULES FINALS

Davant la manca d'informació sobre les circumstàncies i data de formació de la col·lecció Ulldemolins Martorell, almenys pel que fa al grup d'objectes de cronologia diversa que els anys setanta es conservaven a la vitrina del casat modernista, només es pot suggerir com a hipòtesi el seu origen en la recuperació al llarg de la primera meitat del segle XX, o potser abans, d'objectes trobats dins de la mateixa finca de sa Cudia Cremada. La procedència menorquina i en l'entorn de l'assentament talaiòtic romanitzat que s'ha conservat fins al dia d'avui és versemblant i l'excel·lent estat de conservació dels objectes permet suposar que el gruix d'aquests formava part d'un o més depòsits funeraris o religiosos, com el que hi podria haver al magnífic hipogeu que es troba vora el camí d'accés al lloc (fig. 5) abans que fos buidat en algun moment per a la seva reutilització com a estable o magatzem agrícola, procediment habitual en moltíssims jaciments menorquins.

BIBLIOGRAFIA

AMARÉ TAFALLA, M.T., 1990: "Lucernas romanas en Hispania (las lucernas romanas de cerámica en la Península Ibérica hasta el siglo IV: introducción y elementos de trabajo)". *Anas*, 213, 135-172.

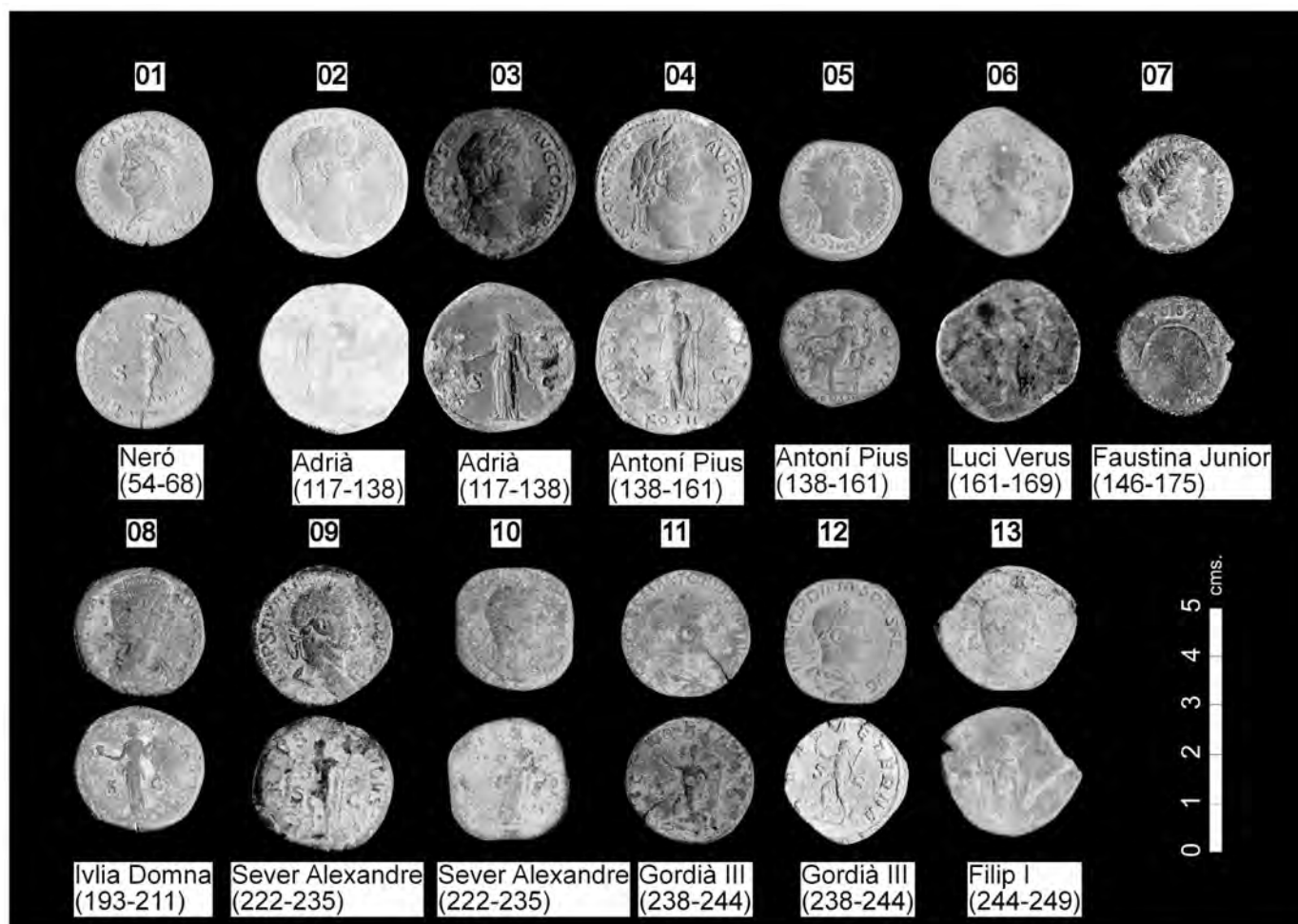

Figura. 4. Les tretze monedes de la col·lecció.

Figura. 5. Hipogeu talaiòtic de l'edat del ferro de sa Cudia Cremada, buidat no se sap quan i reutilitzat com a estable o magatzem (fotografies: Sa Cudia Cremada Archaeology Field School).

- ARXÉ I GÁLVEZ, J., 1982: *Les llànties tardo-republicanes d'Empúries*. Monografies Emporitanes V. Barcelona.
- ASENSIO, D., 2010: "El comercio de ánforas itálicas en la Península Ibérica entre los siglos IV y I a.C. y la problemática en torno a las modalidades de producción y distribución". *Bolletino di Archeologia on line 1. International Congress of Classical Archaeology*. Roma, 23-41.
- BARCELÓ, R., 1969: "Lucernas romanas de la "calle porticada" de Pollentia (Mallorca)". *Saguntum*, 6, 177-185.
- BELEN, M.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M., 1979: *El fondeadero de Cales Coves (Alayor, Menorca)*. Excavaciones arqueológicas en España, 101. Ministerio de Cultura, Madrid.
- BONIFAY, M., 2004: *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. BAR International Series, 1301. Oxford.
- BUSSIÈRE, J., 2000: *Lampes antiques d'Algérie*. Monographies Instrumentum, 16. Montagnac.
- BUSSIÈRE, J., 2007: *Lampes antiques d'Algérie II. Lampes tardives et lampes chrétiennes*. Monographies Instrumentum, 35. Montagnac.
- CASAS I GENOVER, J.; CERDÀ JUAN, D., 1980: *La nave romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi, Ses Salines-Mallorca*. Monografias del Museo de Mallorca, 6. Palma.
- DENEAUVE, J., 1974: *Lampes de Carthage*. Editions du CNRS. Paris.
- DE NICOLÁS, 1979: *La nave romana de edad republicana del puerto de Mahón*. Arqueología clásica en Baleares, 1. CISM. Mahón.
- DE NICOLÁS 1983: "Romanización de Menorca". J. Mascaró Pasarius (coord i ed.) *Geografía e Historia de Menorca*.
- DE NICOLÁS; GORNÉS, J.S.; GUAL, J., 2017: "Índicis d'un santuari púnico-talaiòtic en el poblat de Biniparratx Petit (Sant Lluís, Menorca)". *Menorca i les Balears entre fenícis i púnics*. Múrcia, 157-179.
- FENN, W., 1950: *Gráfica prehistórica y el origen de la cultura europea*. Mahón.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M., 1976: "Jarritas ibéricas de tipo ampuritano en las Islas Baleares. Cronología arqueológica y tipología analítica". *Trabajos de Prehistoria*, 33, 255 i ss. Madrid.
- GUIRAUD, H., 1989: "Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule". *Gallia*, 46. Paris, 173-211.
- HERNÁNDEZ SANZ, F., 1908: *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*. Mahón.
- JUAN, G.; DE NICOLÁS, J.C.; PONS, O., 2004: "Menorca, segle IV-II aC, un mercat per al comerç ebusità". *Arqueomediterrània*, 8, 261-264. Barcelona.
- MARTÍNEZ SANTAOLALLA, J., 1924: "Nuevo descubrimiento romano en Menorca". *Revista de Menorca*, 19 (1924), 184-190.
- MORILLO CERDÁN, A., 1999: *Lucernas romanas en la región septentrional de la península Ibérica. Contribución al conocimiento de la implantación romana en Hispania*. Monographies Instrumentum, 8/1. Montagnac.
- PALANQUES, M.L., 1992. *Las lucernas de Pollentia*. The William L. Bryant Foundation, 4. Palma.
- PALLARÉS, F., 1960: "Notas complementarias sobre "terra sigillata clara: Sigillata Clara A en el Museo de Copenhague", *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960, 1-4. p. 264-288.
- PHILIPPE, J., 1969: "La cerámica romana en la isla de Menorca. Las lámparas de aceite en tierra cocida". *Revista de Menorca*, 40 (1969), 185-224.
- PRADOS TORREIRA, L., 1983: "Los vasos de fondo alto de la cultura talayótica menorquina". *Homenaje al profesor Martín Almagro Basch*, II. Ministerio de Cultura, Madrid. 205-218.
- SABATÉ-VIDAL, V., e. p.: "Some remarks on the Iberian Inscriptions from the Balearic Islands and their bearing on questions of identity". A J. Velaza (ed.), *Insulae: insularity, identity and epigraphy in the Roman world*, Cambridge.
- SASTRE MOLL, J., 1985: *El vaso de fondo alto menorquín. Estudio tipológico y decorativo*. Trabajos del Museo de Menorca, 3. Maó.
- SOLER I FUSTER, V., 2006: *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*. Monografies Emporitanes, 13. Girona.
- SOTGIU, G., 1968: *Iscrizioni latine della Sardegna, II, 1. II. Instrumentum domesticum, 1. Lucerne*. CEDAM. Pàdua.